

ਮੁਹੱਬਤ ਦੀ ਮਿੱਟੀ

ਜੁਮਾ ਘੁਮਿਆਰ ਸੂਰਜ ਦੇ ਉਭਾਰ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜਾਗ ਪੈਂਦਾ। ਉਠਣ ਸਾਰ ਚੱਕ ਵਾਲੇ ਛਤਣੇ ਵਿਚ ਜਾਂਦਾ ਤੇ ਡੱਬੀ ਦੀ ਸੀਖ ਬਾਲ ਕੇ ਆਪਣੀ ਸਰਦਾਰੋ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਲਗਦਾ। ਦੇਖਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਤੇ ਹੁਸਨ ਦੀਆਂ ਸਿਫਤਾਂ ਕਰਦਾ। ਇਕ ਸੀਖ ਬੁਝਦੀ ਤਾਂ ਦੂਜੀ ਬਾਲ ਲੈਂਦਾ। ਉਹਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਸਰਦਾਰੋ ਦੇ ਚੇਹਰੇ ਉਤੇ ਉਹ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਹੀਂ ਆਇਆ। ਮੁਸਕਰਾਉਣਾ ਵੀ ਤੇ ਇਨਕਾਰ ਵੀ ਕਰਨਾ। ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਬੁੱਤ ਉਹਨੂੰ ਅਧੂਰਾ-ਅਧੂਰਾ ਜਾਪਦਾ। ਉਹਦਾ ਦਿਲ ਗਵਾਹੀ ਭਰਦਾ, ਇਕ ਦਿਨ ਇਹ ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਬੁੱਤ ਮੁਕੰਮਲ ਕਰਾਂਗਾ। ਮੁਕੰਮਲ ਤੇ ਸੰਪੂਰਨ। ਉਸ ਦਿਨ ਹੀ ਇਹਦੇ ਵਿਚੋਂ ਅਸਲੀ ਸਰਦਾਰੋ ਪੈਦਾ ਹੋਵੇਗੀ। ਸਰਦਾਰੋ, ਜੋ ਕਦੇ ਉਹਦਾ ਸੁਪਨਾ ਸੀ। ਤੇ ਸੁਪਨਾ ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਦੇ ਉਸ ਨੇ ਖੁਦ ਹੀ ਤੋੜ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਕਿਸੇ ਕਾਹਲ ਜਿਹੀ ਵਿਚ ਜੁਮਾ ਘਰੋਂ ਨਿਕਲਦਾ ਤੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ ਜੰਗਲ-ਪਾਣੀ ਹੋ ਆਉਂਦਾ। ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਉਹਨੂੰ ਆਪਣੇ ਗਧਿਆਂ ਦੇ ਹੀਂਗਣ ਦੀਆਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਸੁਣਦੀਆਂ। ਗਧਿਆਂ ਦੀਆਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਸੁਣ ਕੇ ਉਹਨੂੰ ਭੱਠੇ ਉਤੇ ਜਾਣ ਦੀ ਕਾਹਲ ਵੀ ਤੰਗ ਕਰਨ ਲਗਦੀ। ਭੱਠੇ ਦੀ ਕਾਹਲ ਵਿਚ ਸਰਦਾਰੋ ਦਾ ਖਿਆਲ ਕਿਧਰੇ ਗੁਆਚ-ਗੁਆਚ ਜਾਂਦਾ।

ਘਰ ਆ ਕੇ ਉਹ ਆਪਣੀ ਬੁੱਢੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਜਗਾਉਂਦਾ ਤੇ ਚੁੱਲ੍ਹੇ ਉਤੇ ਚਾਹ ਧਰਨ ਲਈ ਆਖਦਾ। ਮਾਂ ਚਾਹ ਬਣਾਉਣ ਲਗਦੀ ਤਾਂ ਉਹ ਚੱਕ ਵਾਲੇ ਛਤਣੇ ਵਿਚ ਆ ਬੈਠਦਾ। ਓਦੋਂ ਤਕ ਸੂਰਜ ਦੀ ਲੋਅ ਉਹਦੇ ਵਿਹੜੇ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਚੁੱਕੀ ਹੁੰਦੀ। ਕਿਰਨਾਂ ਲੱਗਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦਾ ਸੁਰਮਈ ਚਾਨਣ। ਛਤਣੇ ਦਾ ਬੂਹਾ ਚੜ੍ਹਦੇ ਵਲ ਸੀ। ਲੋਅ ਚਾਰੇ ਖੂਜਿਆਂ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚਦੀ। ਸਰਦਾਰੋ ਦੇ ਮੂੰਹ ਨੂੰ ਉਹ ਟਿਕਟਿਕੀ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਤੱਕਣ ਲਗਦਾ। ਤੱਕਦਾ ਰਹਿੰਦਾ। ਤੇ ਫੇਰ ਪਾਣੀ ਦੀ ਗੜਵੀ ਲਿਆ ਕੇ ਮਿੱਟੀ ਗਿੱਲੀ ਕਰਦਾ। ਲੋਹੇ ਦੇ ਨਹੇਰਨੇ ਨਾਲ ਬੁੱਤ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ, ਉਹਦੀ ਠੋਡੀ, ਉਹਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਤੇ ਬੁੱਲ੍ਹਾਂ ਉਤੇ ਮਿੱਟੀ ਖਰਚ ਦਿੰਦਾ। ਚੇਹਰੇ ਉਤੇ ਪਾਣੀ ਤੁੱਕਦਾ। ਚੇਹਰੇ ਉਤੇ ਉਂਗਲਾਂ ਦੇ ਪੋਟੇ ਫੇਰਦਾ। ਖਾਸ-ਖਾਸ ਥਾਵਾਂ ਉਤੇ ਉਂਗਲਾਂ ਦੇ ਗਿੱਲੇ ਫੁੱਲ ਛੁਹਾਉਂਦਾ। ਤੇ ਫੇਰ ਗਿੱਲੀ ਮਿੱਟੀ ਨੂੰ ਗੁੰਨ੍ਹ ਉਹ ਸੋਚਾਂ ਦੇ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿਚ ਉਤਰ ਜਾਂਦਾ। ਹੁੱਕਾ ਤਾਜ਼ਾ ਕਰਕੇ ਉਹ ਚਿਲਮ ਵੀ ਭਰ ਲਿਆਇਆ। ਗੁੰਨ੍ਹੀ ਮਿੱਟੀ ਨੂੰ ਨਹੇਰਨੇ ਉਤੇ ਚੜ੍ਹਾ ਕੇ ਉਹ ਬੁੱਤ ਦੇ ਚੇਹਰੇ ਉਤੇ ਲਾਉਂਦਾ ਤੇ ਫੇਰ ਚੁੰਝ ਨਾਲ ਹੀ ਮਿੱਟੀ ਨੂੰ ਓਥੇ ਪੱਕੀ ਕਰ ਦਿੰਦਾ। ਕਿਸੇ ਥਾਂ ਹੋਰ ਉਭਾਰ ਦਿਖਾਉਣਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਹੋਰ ਚੁੰਝ ਭਰਦਾ। ਚਾਹ ਲਈ ਮਾਂ ਦੀ ਹਾਕ ਸੁਣਨ ਤਕ ਉਹ ਛਤਣੇ ਵਿਚ ਬੈਠਾ ਰਹਿੰਦਾ। ਹੁੱਕਾ ਪੀਂਦਾ ਤੇ ਨਹੇਰਨੇ ਦੀਆਂ ਚੁੰਝਾਂ ਬੁੱਤ ਦੇ ਚੇਹਰੇ ਉਤੇ ਫਿਰਦੀਆਂ

ਰਹਿੰਦੀਆਂ। ਉਹਨੂੰ ਲਗਦਾ ਜਿਵੇਂ ਕੱਲ੍ਹ ਨਾਲੋਂ ਅੱਜ ਬੁੱਤ ਵਿਚ ਬਹੁਤੀ ਜਾਨ ਪੈ ਗਈ ਹੋਵੇ। ਉਹਨੂੰ ਕੋਈ ਸੁਖ ਜਿਹਾ ਮਿਲਦਾ।

ਕਈ ਮਹੀਨਿਆਂ ਤੋਂ ਉਹ ਇੰਜ ਹੀ ਕਰਦਾ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਨਿੱਤ-ਨੇਮ ਵਾਗਾ ਹੀ ਕਰਦਾ ਸਵੇਰੇ-ਸਵੇਰੇ। ਆਥਣ ਨੂੰ ਤਾਂ ਦਿਨ-ਛਿਪੇ ਘਰ ਵੜਦਾ। ਬੱਕਿਆ-ਟੁੱਟਿਆ ਪਿਆ ਹੁੰਦਾ। ਗਧਿਆਂ ਨੂੰ ਰੂੜੀਆਂ ਉਤੇ ਛੱਡ ਦਿੰਦਾ। ਤੱਤਾ ਪਾਣੀ ਕਰਕੇ ਨਹਾਉਂਦਾ। ਮਾਂ ਰੋਟੀ ਪਕਾਉਂਦੀ ਤੇ ਉਹ ਖਾ ਲੈਂਦਾ। ਬਿੰਦ-ਝੱਟ ਹੁੱਕਾ ਪੀਂਦਾ ਤੇ ਫੇਰ ਗਧਿਆਂ ਨੂੰ ਘੋਰ ਲਿਆਉਂਦਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੂਹਰੇ ਸੁੱਕਾ ਘਾਹ ਸੁੱਟਦਾ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਲੱਤਾਂ ਕਿੱਲੀਆਂ ਦੇ ਰੱਸਿਆਂ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹ ਦਿੰਦਾ। ਹੀਂਗਦੇ, ਫੁੰਕਾਰੇ ਮਾਰਦੇ, ਦੁਲੱਤੀਆਂ ਚਲਾਉਂਦੇ ਤੇ ਲਿਟਦੇ-ਉਠਦੇ ਗਧੇ ਟਿਕ ਜਾਂਦੇ ਤਾਂ ਜੁੰਮਾ ਵੀ ਸੌਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ। ਮਾਂ ਰੋਟੀ-ਟੁੱਕ ਦਾ ਕੰਮ ਮੁਕਾ ਕੇ ਤੇ ਭਾਂਡਾ-ਟੀਂਡਾ ਸਾਂਭ ਕੇ ਜੁੰਮੇ ਤੋਂ ਕਿੰਨਾ ਚਿਰ ਪਿੱਛੇ ਮੰਜੀ ਉੱਤੇ ਪੈਂਦੀ।

ਜੁੰਮੇ ਦੀ ਉਮਰ ਇਸ ਵੇਲੇ ਪੰਜਾਹ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਉਤੇ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਸੀ ਤੇ ਉਹਦੀ ਬੁੱਢੀ ਮਾਂ। ਬਾਕੀ ਸਾਰਾ ਟੱਬਰ ਸੰਤਾਲੀ ਦੀ ਵੱਢਾ-ਟੁੱਕੀ ਵੇਲੇ ਵਿਛੜ ਗਿਆ ਸੀ।

ਸੰਤਾਲੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ, ਹਵੇਲੀ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਕੁੜੀ ਸਰਦਾਰੇ ਜੁੰਮੇ ਨਾਲ ਦਾਈ-ਦੁੱਕੜੇ ਖੇਡਦੀ ਹੁੰਦੀ। ਉਹ ਕਿੰਨੀ ਖਿਲੋਦੜੀ ਸੀ। ਹੱਸਦੀ ਤਾਂ ਗੱਲਾਂ ਉਤੇ ਟੱਪੇ ਪੈਂਦੇ। ਬਿਨਾਂ ਕਾਰਨ ਹੀ ਹੱਸਦੀ ਰਹਿੰਦੀ। ਗੱਲ-ਗੱਲ ਉਤੇ ਜੁੰਮੇ ਨੂੰ ਖਿੜਾਉਂਦੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਤਾਂ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਮੁੰਡੇ-ਕੁੜੀਆਂ ਇਕੱਠੇ ਖੇਡਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਹੁਣ ਵਰਗਾ ਜਮਾਨਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸੋਲ੍ਹਾਂ-ਸੋਲ੍ਹਾਂ, ਸਤਾਰਾਂ-ਸਤਾਰਾਂ ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਮੁੰਡੇ-ਕੁੜੀਆਂ ਮਾਪਿਆਂ ਲਈ ਗੁੱਡੇ-ਗੁੱਡੀਆਂ ਤੋਂ ਵੱਧ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਅਗਵਾੜ ਦੀ ਧਰਮਸ਼ਾਲਾ ਵਿਚ ਉਹ ਸੋਤੇ ਤਕ ਖੇਡਦੇ ਰਹਿੰਦੇ। ਰੌਲਾ ਪਾਉਂਦੇ, ਚੀਕਾਂ ਮਾਰਦੇ। ਘਰ ਮੁੜਨ ਲੱਗੇ ਉੱਚੀ-ਉੱਚੀ ਬੋਲਦੇ - 'ਮੂਹਰਲਿਓ ਮੂਹਰਲਿਓ ਖਿੱਚ ਲਓ ਡੋਰ, ਮਗਰਲਿਆਂ ਦੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਗਏ ਚੋਰ।'

ਤੇ ਫੇਰ ਜਦੋਂ ਸੰਤਾਲੀ ਦੀ ਵੱਢਾ-ਟੁੱਕੀ ਹੋਈ, ਜੁੰਮੇ ਦਾ ਪਿਓ ਤੇ ਉਹਦੇ ਦੋਵੇਂ ਚਾਚੇ ਏਧਰ ਹੀ ਮਾਰੇ ਗਏ। ਭੈਣਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਟਰੀ-ਕੈਂਪ ਵਾਲੇ ਲੈ ਗਏ। ਉਹ ਤੇ ਉਹਦੀ ਮਾਂ ਹਵੇਲੀ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਘਰ ਨੀਰੇ ਵਾਲੀ ਸਬੂਤ ਵਿਚ ਛੁਪ ਕੇ ਬੈਠੇ ਰਹੇ। ਉਥੇ ਹੀ ਰੋਟੀ-ਪਾਣੀ। ਉਥੇ ਹੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਸੌਂ ਜਾਂਦੇ। ਗਰਮੀ-ਸਰਦੀ ਦਾ ਕੋਈ ਅਹਿਸਾਸ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੂੰਹ-ਹਨੇਰੇ ਉਠ ਕੇ ਜੰਗਲ-ਪਾਣੀ ਜਾ ਆਉਂਦੇ। ਨੀਰੇ ਵਾਲੀ ਸਬੂਤ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਸਾਰ ਬਣ ਗਿਆ। ਸਰਦਾਰੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰੋਟੀ-ਪਾਣੀ ਦੇ ਕੇ ਜਾਂਦੀ। ਜੁੰਮੇ ਦੀ ਮਾਂ ਸਰਦਾਰੇ ਨੂੰ ਪੁਚ-ਪੁਚ ਕਰਕੇ ਪਿਆਰ ਕਰਦੀ। ਉਹਨੂੰ ਆਪਣੀ ਹਿੱਕ ਨਾਲ ਲਾ ਕੇ ਘੁੱਟਦੀ। ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਉਹਦੀ ਆਪਣੀ ਹੀ ਧੀ ਹੋਵੇ। ਰਾਤ ਨੂੰ ਜੁੰਮੇ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਹਿੱਕ ਨਾਲ ਘੁੱਟ ਕੇ ਸੌਂਦੀ।

ਤੂਫਾਨ ਗੁਜ਼ਰ ਗਿਆ ਤਾਂ ਜੁੰਮਾ ਤੇ ਜੁੰਮੇ ਦੀ ਮਾਂ ਹਵੇਲੀ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਘਰੋਂ ਬਾਹਰ ਆ ਗਏ। ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਹੀ ਨਿੱਕੇ-ਮੋਟੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਦੇ

ਤੇ ਹੁਣੀ ਘਾ ਲੈ ਦੇ। ਰਹਿੰਦੇ ਵੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਹੀ। ਆਪਣੇ ਘਰ ਤੋਂ ਜਿਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਫੜ ਲਗਾਵਾ ਹੋਵੇ। ਜਿਵੇਂ ਹੁਣ ਵੀ ਕੋਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੋਤਿਆ ਨੂੰ ਆ ਕੇ ਮਾਰ ਜਾਵੇਗਾ। ਤੇ ਫੇਰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਘਰ ਹੀ ਆ ਗਏ। ਘਰ ਵਿਚ ਤਾਂ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਘਰ ਦੀਆਂ ਕੰਧਾਂ ਖੜ੍ਹੀਆਂ ਸਨ। ਘਰ ਦੀ ਛੱਤ ਕਾਇਮ ਸੀ। ਛਤਣੇ ਵਿਚ ਚੱਕ ਹੋਗਾ ਸੀ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਨੂੰ ਡਿੱਗਿਆ ਪਿਆ।

ਜੁੰਮੇ ਨੇ ਚੱਕ ਨੂੰ ਹਿਲਾਇਆ ਨਹੀਂ। ਹੁਣ ਤਕ ਵੀ ਉਹ ਚੱਕ ਓਵੇਂ ਦਾ ਓਵੇਂ ਪਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਨਿਰਜਿੰਦ, ਬੇ-ਆਵਾਜ਼ ਤੇ ਛਾਪਲਿਆ ਹੋਇਆ। ਜਿਵੇਂ ਹੁਣੇ ਕੋਈ ਉਹਨੂੰ ਗੋੜਾ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਹਰਕਤ ਵਿਚ ਆ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਸੰਤਾਲੀ ਦੇ ਸਾਕੇ ਨੂੰ ਅੱਠ-ਦਸ ਵਰ੍ਹੇ ਲੰਘ ਗਏ। ਓਦੋਂ ਤਕ ਜੁੰਮੇ ਕੋਲ ਚਾਰ ਗਧੇ ਤੇ ਦੋ ਗਧੀਆਂ ਸਨ। ਭੱਠੇ ਉਤੇ ਜਾ ਕੇ ਉਹ ਇੱਠਾਂ ਢੋਣ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦਾ। ਮਾਂ ਘਰ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੀ। ਸੋਹਣਾ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਹਵੇਲੀ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਸਰਦਾਰੇ ਦਾ ਵਿਆਹ ਸੀ। ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਚਾਰ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਘਰੋਂ ਉੱਠ ਕੇ ਜੁੰਮੇ ਕੋਲ ਆਈ। ਉਹਨੂੰ ਬਾਹੋਂ ਫੜ ਕੇ ਮੰਜੇ 'ਤੇ ਬਿਠਾ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਕਿੰਨਾ ਹੀ ਚਿਰ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਘੁਸਰ-ਮੁਸਰ ਕਰਦੀ ਰਹੀ। ਮਾਂ ਦੀ ਮੰਜੀ ਦੂਰ ਸੀ। ਜੁੰਮਾ ਮੰਨਿਆ ਨਹੀਂ। ਡਰ ਗਿਆ। ਐਡੀ ਵੱਡੀ ਚੱਟਾਨ ਨਾਲ ਉਹ ਮੱਥਾ ਕਿਵੇਂ ਲਾਉਂਦਾ? ਉਹ ਤਾਂ ਇਕ ਘੁਮਾਰ ਸੀ ਬਸ। ਹਵੇਲੀ ਵਾਲੇ ਤਾਂ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ ਸਨ। ਉਹ ਤਾਂ ਆਥਣ ਨੂੰ ਕਿਹੜਾ ਨਾ ਖਪਾ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੰਦੇ। ਤੇ ਫੇਰ ਜੁੰਮੇ ਤੇ ਜੁੰਮੇ ਦੀ ਮਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰ ਦਾ ਲੂਣ ਵੀ ਤਾਂ ਖਾਧਾ ਸੀ। ਸਰਦਾਰੇ ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਸਰਾਪ ਦੇ ਕੇ ਤੁਰ ਗਈ ਹੋਵੇ।

ਬਸ ਉਹ ਦਿਨ ਸੋ ਉਹ ਦਿਨ ਜੁੰਮਾ ਪਿੱਤੇ ਵਾਂਗ ਸੁੱਕਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਉਸ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਤੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਘੁਮਿਆਰਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਘਰ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਗਿਆ ਸੀ। ਏਧਰ ਹੀ ਖੁਰਦ-ਬੁਰਦ ਹੋ ਗਏ ਜਾਂ ਫੇਰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨੂੰ ਚਲੇ ਗਏ। ਪਹਿਲਾਂ-ਪਹਿਲ ਤਾਂ ਕੋਈ ਆਸ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਰ ਫੇਰ ਕਈ ਸਾਲਾਂ ਪਿੱਛੋਂ ਦੂਰ-ਦਰਾਜ਼ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚੋਂ ਉਹਨੂੰ ਰਿਸ਼ਤੇ ਆਉਣ ਲੱਗੇ ਤਾਂ ਉਹ ਸਿਰ ਮਾਰ ਦਿੰਦਾ ਰਿਹਾ। ਜਿਵੇਂ ਔਰਤ ਦੀ ਤਾਂ ਉਹਨੂੰ ਲੋੜ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਕ ਸਰਦਾਰੇ ਹੀ ਉਹਦੇ ਮਨ ਗੁਡ ਗਈ ਸੀ। ਉਹ ਹੁਣ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤਾਂ ਦੁਨੀਆ ਵਿਚ ਹੋਰ ਔਰਤ ਹੀ ਕਿਹੜੀ ਰਹਿ ਗਈ ਸੀ। ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਉਹ ਕਿਹੜੀ ਘੜੀ ਸੀ ਕਿ ਸਰਦਾਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਉਹਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਨਾਹ ਹੀ ਨਾਹ ਨਿਕਲਦੀ ਤੁਰੀ ਗਈ ਸੀ। ਤੇ ਫੇਰ ਕਿਸੇ ਔਰਤ ਦਾ ਤਸੱਵਰ ਤਕ ਵੀ ਉਹਦੇ ਜਿਹਨ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ ਸੀ। ਬਸ, ਇਹੀ ਸਰਦਾਰੇ ਦਾ ਸਰਾਪ ਸੀ।

ਤੇ ਹੁਣ ਜੁੰਮੇ ਦਾ ਇਹ ਹਾਲ ਸੀ, ਭੱਠੇ ਉਤੇ ਇੱਠਾਂ ਢੋਣ ਦਾ ਕੰਮ ਉਹ ਇਕ ਗਧੇ ਵਾਂਗ ਹੀ ਸਿਰ ਸੁੱਟ ਕੇ ਕਰਦਾ। ਉਹਦੇ ਧੂਰ ਅੰਦਰ ਸਰਦਾਰੇ ਦੀ ਮੂਰਤ ਵੱਸੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਸ ਮੂਰਤ ਨੂੰ ਮਿਟੀ ਵਿਚੋਂ ਸਾਕਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਲਿੱਲ੍ਹ ਉਹਨੂੰ ਲੱਗ ਗਈ। ਮੁਹੰਮਤ ਦਾ ਪੁੱਤ੍ਰ ਚੋਹਰਾ। ਮੁਸਕਰਾਉਂਦਾ ਵੀ ਤੇ ਇਨਕਾਰ ਕਰਦਾ ਵੀ। ਜਦੋਂ ਕਦੇ ਵੀ ਸਰਦਾਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਕੋਈ ਪੁਸਤਾਕ ਲੈ ਕੇ ਗਿਆ ਸੀ, ਉਹ ਇੰਜ ਦਾ ਚੋਹਰਾ ਬਣਾ ਲਿਆ ਕਰਦੀ।

ਮੁਸਕਰਾਹਟ ਤੇ ਇਨਕਾਰ ਦੀ ਅਦਭੁਤ ਮੁਦਰਾ। ਤੇ ਫੇਰ...

ਤੇ ਹੁਣ ਜੁੰਮੇ ਦੀ ਸਾਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਉਸ ਇਕ ਚੇਹਰੇ ਨੂੰ ਫੜਨ ਵਿਚ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਇਕ ਸਾਰਥਿਕ ਰੁਝੇਵਾਂ। ਇੱਛਾਵਾਂ ਦਾ ਕਾਲਪਨਿਕ ਸਮਰਥਣ। ਤੇ ਫਿਰ ਇਕ ਸਵੇਰ...

ਸਰਦਾਰ ਦੀ ਗੋਦੀ ਨਵਾਂ ਬਾਲ ਸੀ। ਉਹਦਾ ਪੁੱਤਰ ਉਮੁਲ-ਉਮੁਲ ਥੱਲੇ ਡਿੱਗਣ ਨੂੰ ਕਰਦਾ।

ਸਵੇਰੇ-ਸਵੇਰੇ ਜੁੰਮਾ ਬੁੱਤ ਦੇ ਚੇਹਰੇ ਉਤੇ ਮੁਹੱਬਤ ਦੀ ਆਖਰੀ ਮਿੱਟੀ ਚੜ੍ਹਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਅੱਜ ਬੁੱਤ ਨੇ ਮੁਕੰਮਲ ਹੋ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਮੁਸਕਰਾਹਟ ਤੇ ਇਨਕਾਰ ਦੀ ਸੰਤੁਲਤ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ।

ਨਹੇਰਨੇ ਦੀ ਚੁੰਝ ਬਹੁਤ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਚਲ ਰਹੀ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਪੂਰੇ ਵੇਗ ਵਿਚ। ਸਰਦਾਰ ਨੇ ਛੁਤਣੇ ਅੱਗੇ ਆ ਕੇ ਜੁੰਮੇ ਨੂੰ ਹਾਕ ਮਾਰੀ। ਇਕ ਬਿੰਦ ਚੁੰਝ ਰੁਕੀ। ਜੁੰਮਾ ਮੋਢੇ ਉਤੇ ਦੀ ਝਾਕਿਆ। ਸਰਦਾਰ ਨੂੰ ਪਹਿਚਾਣਿਆ ਸੀ। ਪਰ ਹੁੰ ਕਹਿ ਕੇ ਦੂਜੇ ਬਿੰਦ ਹੀ ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਰੁੱਝ ਗਿਆ। ਇਹ ਕੰਮ ਉਹਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਨਿਬੇੜਨਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਸਵੇਰ ਹੋ ਗਈ। ਭੱਠੇ ਉਤੇ ਵੀ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਸਰਦਾਰ ਦੇ ਪਲ ਰੁਕੀ ਤੇ ਉਹਦੀ ਪਿੱਠ ਉਤੇ ਨਜ਼ਰ ਤਿਲ੍ਹਕਾਉਂਦੀ ਜੁੰਮੇ ਦੀ ਬੁੱਢੀ ਮਾਂ ਵੱਲ ਚਲੀ ਗਈ।

ਕੰਮ ਮੁਕਾ ਕੇ ਜੁੰਮਾ ਉਠਿਆ, ਸਰਦਾਰੋ ਕਿਧਰੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜਾ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂ ਆਈ ਸੀ? ਇਸ ਸਭ ਕਾਸੇ ਬਾਰੇ ਜੁੰਮੇ ਨੇ ਸੋਚਿਆ ਵੀ ਨਹੀਂ।

ਸਰਦਾਰੋ ਦਾ ਅਸਲੀ ਚੇਹਰਾ ਮੁਕੰਮਲ ਸੀ।

ਤੇ ਫੇਰ ਜੁੰਮਾ ਗਧਿਆਂ ਉਤੇ ਇੱਟਾਂ ਢੇਂਹਦਾ ਵੀ ਸੋਚਦਾ ਤੇ ਹੈਰਾਨ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਕਿ ਸਰਦਾਰੋ ਦੀ ਮਿੱਟੀ ਨਾਲ ਉਹਨੂੰ ਐਨੀ ਮੁਹੱਬਤ ਕਿਉਂ ਹੈ?

ਸਰਦਾਰੋ ਦੇ ਮਾਸ ਤੇ ਉਹਦੀ ਮਿੱਟੀ ਵਿਚ ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਵੀ ਫਰਕ ਨਾ ਰਹਿ ਗਿਆ ਹੋਵੇ।